

હાઇઝનબર્ગ

સવારના કૂણા તડકાનાં સોનેરી કિરણોથી એ યુનિવર્સિટી પૂરેપૂરી રંગાઈ ગયેલી. સમગ્ર કેમ્પસમાં તાજાં કાપેલાં ઘાસની અને આસપાસની ક્યારીઓમાં સુઘડ રીતે મહોરેલાં ગુલાબની ખુશબો પ્રસરી રહી હતી. ઠંડા પવનની લહેરખીઓ એ આનંદમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ ભેળવી રહી હતી. દરરોજની જેમ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વાતાવરણને માણતાં બેઠા હતા. કેટલાક સીધા ઘાસમાં બેઠા હતા તો કેટલાક બાંકડા પર. સાઈકલ ચલાવતા વિદ્યાર્થીઓ પણ નજરે ચડી જતા. ડૉ. રંગરાજનનું લેક્ચર ચાલી રહ્યું હતું. આજે ડૉ. રંગરાજન એકમાર્ગી વાર્તાલાપની જગ્યાએ દ્વિમાર્ગી વાર્તાલાપે ચડ્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચાવિચારણા થઈ રહી હતી. તમે એને વિચારોનું આદાન-પ્રદાન પણ કહી શકો.

“કાર્લ, તેં પૂછ્યું એનો એક જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. વિશ્વના સર્વશ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાની તરીકે કોઈ એક સંશોધકનું નામ ન આપી શકાય.” ડૉ. રંગરાજને કહ્યું.

“તેમ છતાં સર, તમારે કોઈ એકને પસંદ કરવા હોય તો કોને કરો?” કાર્લે ફરી પૂછ્યું.

“મેં કહ્યુંને કે એ બાબત અઘરી છે. છતાં મારી પસંદ આઈન્સ્ટાઈન છે. તમને લાગશે કે મારી પસંદ કોઈ ઓછો ખ્યાતનામ સંશોધક હોવો જોઈએ અથવા એવો સંશોધક જેનું ઓછું જાહેર થયેલું અથવા ઓછું ખ્યાતિપ્રાપ્ત પ્રદાન હોય. આઈન્સ્ટાઈન એ એકેય કેટગરીમાં ફિટ નથી બેસતા. તેમ છતાં સૈદ્ધાંતિક ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં આઈન્સ્ટાઈને એકલા હાથે કરેલું પ્રદાન અતુલ્ય અને અમૂલ્ય છે. જોકે સામે પક્ષે એ પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે આઈન્સ્ટાઈનને વિશિષ્ટ સાપેક્ષવાદ¹⁶ આપતી વખતે લોરેન્ટ્ઝ, પોઈન્કેર અને મિન્કોવસ્કીનાં સંશોધનો હાથવગાં મળી ગયાં જેના કારણે એ ઝડપથી સાપેક્ષવાદનું નિર્માણ કરી શક્યા. છતાં

વ્યાપક સાપેક્ષવાદ¹⁷ તો આઈન્સ્ટાઇનનો નિર્વિવાદ માસ્ટરપીસ હતો. એવું કાર્ય આજ સુધી પૃથ્વી પર થયું નથી.” ડૉ. રંગરાજન ભાવુક બની બોલી રહ્યા હતા.

“પણ સર, આઈઝેક ન્યુટને તમે કઈ કેટેગરીમાં મૂકશો?” એમ્મા બોલી.

“એમ્મા, આઈઝેક ન્યુટને એકલે હાથે જે રીતે કલનશાસ્ત્ર¹⁸નું નિર્માણ કર્યું એ અદ્ભુત છે. હું એમને લગભગ આઈન્સ્ટાઇનની સમકક્ષ જ મૂકું છું. કેટલાક દૃષ્ટિકોણો એ આઈન્સ્ટાઇન કરતાં પણ બહેતર છે. છતાં મારી અંગત પસંદ આઈન્સ્ટાઇન છે.”

“અને ટેસ્લા? સર, હું તો નિકોલા ટેસ્લાને પસંદ કરું છું. એ તો જિનિયસ માણસ હતા.” બર્નાર્ડ કહ્યું.

“જો બર્નાર્ડ, ટેસ્લા પણ જિનિયસ સંશોધક હતા એની ના નહીં. છતાં એક વાત એ કે અંતર્મુખી પ્રકૃતિના હોવાના કારણે એ દુનિયાથી અલિપ્ત બનીને સંશોધનો કરતા રહ્યા. એટલે જ એમનાં તમામ સંશોધનોનો લાભ દુનિયાને મળ્યો નહીં અને વિજ્ઞાનની જગ્યાએ ભેદભરમોવાળી થિયરીઝમાં એમનું નામ વધુ ચગ્યું. બીજું એ કે એ પ્રાયોગિક ભૌતિકવિજ્ઞાની હતા. હાલ આપણી ચર્ચા આપણા અભ્યાસક્રમની મર્યાદામાં રહીને સૈદ્ધાંતિક ભૌતિકવિજ્ઞાન બાબતે થઈ રહી છે. એટલે ટેસ્લાને સન્માનપૂર્વક આપણે બાકાત રાખીએ.” ડૉ. રંગરાજને વડીલની અદાથી સમજાવ્યું.

“સર, એવા ઘણા ભારતીય સૈદ્ધાંતિક ભૌતિકવિજ્ઞાનીઓ છે જેમને આ ચર્ચામાં સામેલ કરવા જ જોઈએ. સર સી. વી. રામન અને સત્યેન્દ્રનાથ બોઝ મારી પસંદ છે. ગણિતશાસ્ત્રીઓમાં શ્રીનિવાસ રામાનુજનની ટક્કરનું કોઈ નથી.” આરોહીએ મુદ્દાસર વાત કરી.

“આરોહી, બે-ત્રણ મુદ્દે હું તારી સાથે સહમત છું. પ્રથમ તો એ કે ભારતીય વિજ્ઞાનીઓ વિસંગત વાતાવરણમાં સામા પ્રવાહે તરીને આગળ આવેલા છે. એટલે એમના યોગદાનની વિદેશોના ભૌતિકવિજ્ઞાનીઓ સાથે સરખામણી ન થઈ શકે. બીજું એ કે ગણિતની વાત આવે તો શ્રીનિવાસ રામાનુજનની તોલે કોઈ નહીં આવી શકે. એ શ્રેષ્ઠ છે. ત્રીજું એ કે જે સૈદ્ધાંતિક ભૌતિકવિજ્ઞાનીઓનાં નામ તેં આપ્યાં એમાં હું હોમી જહાંગીર ભાભાનું નામ ઉમેરીશ. એ કુશળ અને ચાલાક વિજ્ઞાની હતા. બાકી રામન અને બોઝ રો જિનિયસ હતા જ એમાં કોઈ મીનમેખ નહીં, પરંતુ એક સંશોધક એવા પણ છે જેમને થોડું સન્માન મળ્યું

પણ છે અને થોડા અંશે ગુમનામીના અંધકારમાં પણ રહ્યા છે. એ છે ડૉ. મેઘનાદ સાહા. જો ભારતીય વિજ્ઞાની વચ્ચે પસંદગી કરવાની વાત આવે તો હું ડૉ. મેઘનાદ સાહાને પસંદ કરીશ.” ડૉ. રંગરાજને ફોડ પાડ્યો.

“સર, જે. રોબર્ટ ઓપનહાઇમર વિશે આપનું શું કહેવું છે?” બંગાળી બાબુ સાયંતને બંગાળની મર્યાદાથી ઘણે દૂર અમેરિકા પર પસંદગી ઢોળી.

“ઓપનહાઇમર પણ જિનિયસ હતો એમાં શંકા નથી, પરંતુ એને એનેરિકો ફર્મી સહિત અન્ય ઘણા દાદુ સંશોધકોનું પીઠબળ હતું. એ એકલવીર નહોતો. એની સામે કોર્ટ ટ્રાયલ થઈ એ પ્રસંગ જરા દર્દભર્યો ખરો, પરંતુ આપણી ચર્ચામાં ઓપનહાઇમર પ્રથમ નંબરે નહીં આવે.”

“પણ સર ઓપનહાઇમરના મૂવીમાં બતાવ્યું હતું કે...”

“જો જલ્પા, મૂવીમાં તો મન ફાવે એવું બતાવે. એમાં તો મુખ્ય પાત્રને હીરો બતાવવાનું હોય એટલે બધું ચાલી જાય. બાકી અન્ય ઘણા બધાં છે જેમનું યોગદાન નોંધપાત્ર અને અનન્ય હોય.” ડૉ. રંગરાજને જલ્પાની વાત અધૂરી રાખી પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“સર, મારા ખ્યાલથી આ પ્રશ્ન માટે રિચાર્ડ ફેઇનમેનથી સારો અન્ય કોઈ જવાબ ન હોઈ શકે.” અમેરિકન છોકરો એરિક બોલ્યો.

“વાહ એરિક, એ પણ ખરું. ફેઇનમેન ખરેખર બુદ્ધિપ્રતિભાવાન હતા. આ પસંદગી સાથે તો હું પણ સહમત થઈશ.” રિચાર્ડ ફેઇનમેનનું નામ સાંભળી ડૉ. રંગરાજન ખુશ થઈ ગયા.

“સર, પછી એ રીતે જોઈએ તો સ્ટીફન હોક્કિંગને પણ પસંદ કરી શકાય.” આરોહીએ દલીલ કરી.

“હા આરોહી, એ પણ કરી શકાય, પરંતુ રોજર પેનરોઝ, કીપ થોર્ન અને લેનાર્ડ સસ્કિન્ડ સહિત ઘણાં બધાં નામ સ્ટીફન હોક્કિંગના સમકાલીન અને સમકક્ષ છે. સ્ટીફન હોક્કિંગ જિનિયસ હતા એમાં બેમત નથી, છતાં એમને મોટર ન્યુરોન ડિસીસના કારણે જરા વધુ ખ્યાતિ મળી છે. એમની અવસ્થા જોતાં મને એમની ખ્યાતિ માટે આનંદ છે, પણ કોઈ એક નામ પસંદ કરવાનું હોય તો હું સ્ટીફન હોક્કિંગની પહેલાં અન્ય કેટલાક સંશોધકોને મૂકું.” ડૉ. રંગરાજને સચોટ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“બરાબર છે, સર.” આરોહી ડૉ. રંગરાજન સાથે સહમત થઈ.

“આરવ, બધા વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાની પસંદગી વ્યક્ત કરી. તેં તારી પસંદગી હજી સુધી કહી નથી. તું કહે, તું કોને શ્રેષ્ઠ ભૌતિકવિજ્ઞાની ગણે છે? પસંદગીમાં કંઈ મૂંઝવણ જણાતી હોય તો મને જણાવ.” ડૉ. રંગરાજન ક્યારના આરવના જવાબની અપેક્ષા રાખી રહ્યા હતા, પરંતુ આરવ તરફથી કોઈ પ્રતિભાવ ન આવતાં તેમણે સામેથી પૂછી લીધું.

“સર, મને કોઈ મૂંઝવણ નથી. હું મારી પસંદગીમાં એકદમ સ્પષ્ટ છું. વિશ્વશ્રેષ્ઠ ભૌતિકવિજ્ઞાની એક જ છે.”

“કોણ?”

“હાઈઝનબર્ગ. વર્નર હાઈઝનબર્ગ.” આરવે આત્મવિશ્વાસથી ભરેલા અવાજે કહ્યું.

હાઈઝનબર્ગનું નામ સાંભળી ડૉ. રંગરાજન સહેજ ચોંક્યા, પણ બાદમાં જરા સ્વસ્થ થઈ બોલ્યા,

“બરાબર છે, આરવ. વાતમાં તથ્ય છે. મેટ્રિક્સ મિકેનિક્સ¹⁹ અને હાઈઝનબર્ગનો અનિશ્ચિતતાનો સિદ્ધાંત²⁰ આપનાર હાઈઝનબર્ગ શ્રેષ્ઠ તો ખરા, પરંતુ તેમના સમકાલીન એવા નિલ્સ બોહર અને ઈરવિન શ્રોડિંજર પણ એમને સમકક્ષ જ ગણાય. શ્રોડિંજરને તો હું હાઈઝનબર્ગ કરતાં પણ આગળ મૂકીશ.”

“નહીં, એ બરાબર નથી. હાઈઝનબર્ગની બુદ્ધિમત્તા આગળ કોઈ ટકી શકે નહીં. તમે જે કોઈ સમકાલીનોનાં નામ આપ્યાં એ તમામ કરતાં હાઈઝનબર્ગ શ્રેષ્ઠ છે.” આરવે જરા ઊંચા અવાજે દલીલ કરી. આરવની ઉગ્રતા આખા વર્ગખંડમાં બધાને ઊડીને આંખે વળગતી હતી. આરોહી પણ એક અંતર્મુખી છોકરાના બહિર્મુખી વલણ જોઈને અચંબિત થઈ ગઈ.

“સારું. હું તારી પસંદગીનું સન્માન કરું છું, પણ એ તારી વ્યક્તિગત પસંદગી છે. આવશ્યક નથી કે તારી પસંદગી બધાને લાગુ પડે.” ડૉ. રંગરાજને પણ સાર્થક દલીલ કરી.

“વ્યક્તિગત પસંદગીનાં સ્પષ્ટ કારણો હોય તો, સર? તમે તમારી પસંદગી રજૂ કરીને કહ્યું કે આઈન્સ્ટાઈન આ સદીના શ્રેષ્ઠતમ ભૌતિકવિજ્ઞાની હતા, પરંતુ તમને ખબર છે, આઈન્સ્ટાઈન અમેરિકા આવ્યા એ પછી તેમણે બીજા વિશ્વયુદ્ધ સંદર્ભે અમેરિકન પ્રમુખ ફ્રેન્કલિન રુઝવેલ્ટને પત્ર શા માટે લખ્યો હતો?” આરવના સ્વરની ઉગ્રતા હજી બરકરાર હતી. આરવની વાતથી વિદ્યાર્થીઓમાં કુતૂહલ સર્જાયું.

“કારણ કે જર્મની વિશ્વનો સૌપ્રથમ પરમાણુ બોમ્બ²¹ બનાવી ન દે! એટલા માટે જ પ્રમુખ રુઝવેલ્ટે પરમાણુ બોમ્બ બનાવવા માટે મેનહટન પ્રોજેક્ટ²² શરૂ કર્યો, જેનું સુકાન જે. રોબર્ટ ઓપનહાઈમરને સોંપાયું.” ડૉ. રંગરાજને કહ્યું.

“તમને ખબર છે જર્મની વતી વિશ્વનો સૌપ્રથમ પરમાણુ બૉમ્બ બનાવવાનું કામ હિટલરે કોને સોંપ્યું હતું?” આરવે વિજયી સ્મિત સાથે પૂછ્યું.

“હાઈઝનબર્ગને...” વિસ્ફારિત નેત્રે ડૉ. રંગરાજન આરવ સામે જોઈ રહ્યા.

“આઈન્સ્ટાઈનને વિશ્વાસ હતો કે હાઈઝનબર્ગ આ કામ પૂર્ણ કરી જ દેશે. એટલે જ એમણે વિનાવિલંબે તત્કાલીન અમેરિકન પ્રમુખ રુઝવેલ્ટને ઇતિહાસમાં ખ્યાતનામ થયેલો એ પત્ર લખ્યો.” આરવે જરા સ્વસ્થ થતાં કહ્યું. હવે એની ઉગ્રતા નિયંત્રણમાં આવી હતી. વર્ગના બધા વિદ્યાર્થીઓ આરવને ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા હતા.

“એટલે તારું કહેવું એમ છે કે આઈન્સ્ટાઈનનો વિશ્વાસ એ જ હાઈઝનબર્ગની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રમાણપત્ર છે.” ડૉ. રંગરાજને સ્મિત સાથે કહ્યું.

“હા, એક રીતે એમ કહી શકાય ખરું, છતાં તમે એવી દલીલ કરશો કે હાઈઝનબર્ગને આઈન્સ્ટાઈનના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા હોવી એ આઈન્સ્ટાઈનની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે. એટલે હું સ્પષ્ટતા કરી લઉં કે હાઈઝનબર્ગ ક્વૉન્ટમ ફિઝિક્સના ચક્રધરોમાંના એક હતા. જ્યારે આઈન્સ્ટાઈને ક્યારેય ક્વૉન્ટમ ફિઝિક્સની વિભાવનાઓનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. આખરે આગળ જતાં તો ક્વૉન્ટમ ફિઝિક્સ જ સાચું પુરવાર થયું હતું. આઈન્સ્ટાઈને હાઈઝનબર્ગનો અનિશ્ચિતતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો નહોતો. છતાં એ શત પ્રતિશત સાચો હતો. હાઈઝનબર્ગ તો ક્વૉન્ટમ ફિઝિક્સની અનિશ્ચિતતા અને આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ બંનેને બરાબર સમજતા હતા. એ રીતે સમગ્ર બ્રહ્માંડને એક તાંતણે બાંધનાર થિયરી ઓફ એવરિથિંગ²³ની તલાશમાં હાઈઝનબર્ગ આઈન્સ્ટાઈન કરતાં ક્યાંય વધુ આગળ હતા.” આરવ દૃઢ આત્મવિશ્વાસ સાથે બોલ્યો.

“હા આરવ, હું તારી સાથે સહમત છું. તને ખબર છે મજાની વાત શું છે? આપણી ચર્ચામાં જે ધુરંધરો વચ્ચે આપણે પ્રતિસ્પર્ધા કરાવી એ બંને, આઈન્સ્ટાઈન અને હાઈઝનબર્ગ જર્મન હતા. હાઈઝનબર્ગને તો આપણી યુનિવર્સિટીમાં જ ભણેલા છે. આઈન્સ્ટાઈન પણ અહીં લેક્ચર આપવા આવતા હતા. એટલે તમે લોકો વિચારો કે તમે કઈ યુનિવર્સિટીમાં ભણી રહ્યા છો અને તમારા લોકો પાસેથી હું કયા સ્તરના યોગદાનની અપેક્ષા રાખી રહ્યો છું.” ડૉ. રંગરાજને સસ્મિત વાતને અલગ દિશામાં મરોડી લેક્ચર પૂર્ણ કર્યું. કાર્લ ભેદી નજરો સાથે ડૉ. રંગરાજન અને આરવને જોઈ રહ્યો હતો.

કૉલેજ પત્યા પછી રોજની આદત પ્રમાણે આરોહી અને આરવ ચાલતાં ન્યુ યૉર્ક કાફેમાં ગયાં.

“આરવ, આજે તું તારા સ્વભાવથી વિપરીત જરા વધુ ઉગ્ર થઈ ગયો હતો.” આ પીતાં પીતાં આરોહીએ ટકોર કરી.

“એમાં શું ઉગ્ર? સાચું તો કહ્યું મેં.”

“એમાં શું સાચું? તેં જ કહ્યુંને કે હિટલરે હાઈઝનબર્ગને પરમાણુ બૉમ્બ બનાવવાનું કામ સોંપેલું. હિટલર અને પરમાણુ બૉમ્બ આ બંનેએ દુનિયાને તબાહ કરવાનું જ કામ કર્યું છે. એટલે જો હાઈઝનબર્ગ એ બંને સાથે જોડાયેલા હોય તો મહાન કેવી રીતે ગણાય?” આરોહીએ ધારદાર પ્રશ્ન કર્યો.

“આરોહી, એ સમયે વિશ્વયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તું અને હું એ સમયની કલ્પના પણ કરી શકીએ એમ નથી એટલો ભયંકર એ સમય હતો. એ વખતે હાઈઝનબર્ગ એમના દેશની પડખે ઊભા રહ્યા તો એમાં શું ખોટું કર્યું? એ જ તો એમનો દેશપ્રેમ હતો.”

“આરવ, દેશપ્રેમ એક ઉચ્ચતમ લાગણી છે, પરંતુ અન્ય દેશોને સાથે લઈને ચાલે એ ખરો દેશપ્રેમ ગણાય. પોતાને મહાન બનાવવા માટે અન્યોને તબાહ કરવા એ દેશપ્રેમ નથી.” આરોહી સચોટ દલીલો કરી રહી હતી.

“આરોહી દેશપ્રેમ તો એવો જ હોય ને! પોતાના રાષ્ટ્રને શ્રેષ્ઠ બનાવવા કંઈ પણ કરવું એ જ ખરો દેશપ્રેમ છે. અને આમ પણ હાઈઝનબર્ગ જે કંઈ કરી રહ્યા હતા એ તો બ્રિટન જેવા દેશોના હુમલાઓ સામે થતી સંરક્ષણાત્મક કાર્યવાહી હતી.”

“આરવ, એ દેશપ્રેમ નથી. વસુદૈવ કુટુંબકમની ભાવના રાખી અન્ય રાષ્ટ્રોને આપણી સમકક્ષ ગણવા, એમનું ભલું ઇચ્છવું અને એમને વિકસિત બનવામાં મદદ કરી એમની વિકાસયાત્રામાં સહભાગી થવું એ ખરો દેશપ્રેમ છે. માત્ર હું જ આગળ આવું અને બાકી બધા પાછળ રહે એનાં કરતાં હું નેતૃત્વ લઈને આગળ રહું અને અન્યોને પણ આગળ આવવામાં મદદ કરું એ ભાવના બહુતર છે. આમ પણ ઈશ્વરે ક્યાં પૃથ્વી પર કોઈ સરહદો ખેંચી છે! એ તો આપણે વિશ્વને દેશ અને પરદેશમાં વહેંચી લીધું છે. જો દેશપ્રેમ હોય તો વિશ્વપ્રેમ પણ હોવો જોઈએ. જો ભારત આપણી માતા હોય તો આ પૃથ્વી પણ આપણી માતા છે. એને બચાવવી અને એને શ્રેષ્ઠ બનાવવી એ આપણી ફરજ હોવી જોઈએ. પૃથ્વીમાતાના કોઈ એક ભાગને શ્રેષ્ઠ બનાવવો અને બીજા ભાગને બદતર, એનો શો મતલબ?” આરોહીએ ચાનો છેલ્લો ઘૂંટ ગળા નીચે ઉતારતાં કહ્યું. એના જવાબો એની બુદ્ધિમત્તાની ચાડી ખાતા હતા.

આરવ પાસે કોઈ જવાબ નહોતો. એ ઘડીક આરોહીની સામે અને ઘડીક નીચે ફર્શ પર જોતાં જોતાં ચા પી રહ્યો.

“નથી ને કોઈ જવાબ, આરવ, એક બાબતને જોવાના ઘણા દષ્ટિકોણ હોય છે, પણ એમાંથી ખરેખર નૈતિક દષ્ટિકોણ કયો છે એ સમજવું સૌથી અગત્યનું હોય છે.”

“એ તો તું બીજા વિશ્વયુદ્ધનો ઇતિહાસ વાંચીશ એટલે તને ખબર પડશે. નૈતિકતાને નેવે મૂકીને જ તો એ યુદ્ધ લડાયું હતું.”

“સારું, હવે તેં ઇતિહાસ છેલ્લો જ છે તો મને એમ કહે કે આ વર્નર હાઇઝનબર્ગને વિશ્વનો સૌપ્રથમ પરમાણુબૉમ્બ બનાવવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું અને આઇન્સ્ટાઇનનો વિશ્વાસ હાઇઝનબર્ગની બુદ્ધિમતાનું પ્રમાણપત્ર હતું તો પછી હાઇઝનબર્ગે વિશ્વનો સૌપ્રથમ પરમાણુ બૉમ્બ બનાવ્યો કેમ નહીં? કયા સંજોગોમાં હાઇઝનબર્ગને માત આપી જે. રોબર્ટ ઓપનહાઇમરે વિશ્વનો સૌપ્રથમ પરમાણુ બૉમ્બ બનાવી દીધો?” આરોહીએ એક આંખની ભ્રમર ઊંચી કરીને ત્રાંસી આંખે પ્રશ્ન કર્યો.

“આરોહી, તને ખરેખર કંઈ જ ખબર નથી. હાઇઝનબર્ગને તું સફળતા-નિષ્ફળતાના ત્રાજવે ન તોલી શકે. તારે જાણવું જ છે ને તો સાંભળ, હાઇઝનબર્ગે વિશ્વનો સૌપ્રથમ પરમાણુ બૉમ્બ કેમ ન બનાવી શક્યા અને ઓપનહાઇમર કેમ બનાવી ગયા એની પાછળ એક રસપ્રદ વાર્તા છે.”

આરોહીએ ઝડપથી ચા પૂરી કરી. એ આગળ વાત ન કરવાની તૈયારી કરતી હોય એમ લાગી રહ્યું હતું.

“અને એ વાર્તા આપણે કાલે કરીશું. મને આ વિશ્વયુદ્ધોના ઇતિહાસમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવામાં કોઈ રસ નથી. એના કરતાં હોસ્ટેલ પર જઈને હું આપણા આભ્યાસક્રમને લગતું કંઈક વાંચું તો મને વધુ ફાયદો થશે.” આરોહી ટેબલ પરથી ઊભી થતાં બોલી.

“ના આરોહી, તારા મનમાં હાઇઝનબર્ગ વિશે શંકા આવી જ છે તો હવે તારે એનો જવાબ તો સાંભળવો જ પડશે.” આરવે હાથમાં રહેલો ચાનો કપ નીચે મૂક્યો.

“ના આરવ, એ જવાબ મારે આજે નથી સાંભળવો. એ ચર્ચા બાકી રાખ. કાલે બાકીની ચર્ચા કરીશું.”

“પણ કેમ આરોહી?” આરવ બરાબરનો અકળાયો. એને તો હાઇઝનબર્ગની તરફેણ કરતો ઊભરો આરોહી પર ઠાલવી જ દેવો હતો.

આરોહી થોડી વાર આરવ સામે તાકી રહી. પછી ખુરશીમાં પાછી બેસતાં બોલી,

“કારણ કે આજે તમારું મન વધુ પડતું ઉગ્ર થયું છે. એને શાંત પડવા દો. પેલી ડેલ કાર્નેગીવાળી વાર્તા ખબર છે ને!”

“કઈ વાર્તા?” આરવે નિસાસો નાખ્યો.

“ડેલ કાર્નેગીને એક મહિલાએ પત્ર લખ્યો. એમાં કાર્નેગીના જાહેર પ્રવચનને વખોડતા ઉગ્ર શબ્દો લખ્યા હતા. પત્રમાં એણે કાર્નેગી માટે કેટલાક અપશબ્દો પણ વાપર્યા હતા. પત્ર વાંચીને કાર્નેગીને પણ ગુસ્સો આવ્યો. એમણે પણ ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી આપવાનો હોય એવો ઉગ્ર જવાબ તૈયાર કર્યો, પણ એ દિવસ ઢળી ચૂક્યો હોઈ પોસ્ટ ઓફિસ બંધ થઈ ગયેલી. આખી રાત એ પત્ર મૂકી રાખ્યા પછી બીજા દિવસે સવારે એમની ઉગ્રતા ઓછી થઈ. એમણે પત્ર ફરી વાંચ્યો. એમને થયું કે આ તો જરા ઉગ્ર પ્રતિભાવ તૈયાર થઈ

ગયો છે. એટલે એમણે એ પત્ર ફાડી નાખ્યો અને જરા હળવી ભાષામાં પત્ર તૈયાર કર્યો. પ્રયોગ કરવા માટે એને પણ એમણે એક દિવસ મૂકી રાખ્યો. ત્રીજા દિવસે લખાયેલા પત્રમાં એમની ભાષા એકદમ હળવી બની ગયેલી. ચોથા દિવસે તો પત્ર એકદમ પ્રેમાળ બની ગયો. એ પત્ર એમણે પેલા મહિલા વાચકને મોકલ્યો. પોતાના ઉગ્ર શબ્દોના પ્રતિભાવમાં આટલા પ્રેમાળ શબ્દો જોઈ પેલી મહિલા કાર્નેગી પર મોહિત થઈ ગઈ અને છેવટે બંને લગ્નગ્રંથિથી જોડાયાં. એટલે આપણે પણ બાકીની વાર્તા આવતી કાલે કરીશું.” આરોહીએ કહ્યું.

એ ટેબલ પરથી ઊભી થઈ ચાલવા લાગી. આરવ આરોહીની વાતનું શું અર્થઘટન કરવું એની મૂંઝવણ અનુભવતો ટેબલ છોડી આરોહીની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

એનિગ્મા

રેકર્ડ-કીપિંગ કારકુનને સાથે રાખીને ડૉ. રંગરાજન યુનિવર્સિટીના વહીવટી વિભાગમાં રાખેલા કોમ્પ્યુટરમાં વિદ્યાર્થીઓનો ડેટાબેઝ ચકાસી રહ્યા હતા. એમના કપાળની કરચલીઓ વધુ તંગ થયેલી દેખાતી હતી. એમની વ્યગ્રતા પરસેવારૂપે છૂટી રહી હતી.

“સર, મિ. આરવ ચૌહાણ કે તેમની અગાઉની ત્રણ પેઢી ક્યારેય ભારતની બહાર ગઈ નથી. તેમની ત્રણ પેઢીઓ ભારતના ગુજરાત રાજ્યથી જ ક્યારેય બહાર ગઈ નથી. જર્મની, હિટલર કે હાઇઝનબર્ગ સાથે એમનો કોઈ સંપર્ક કે જોડાણ નથી.” પેલાં જર્મન કારકુને ફટાફટ કોમ્પ્યુટરમાં રેકર્ડ ચેક કરીને કહ્યું. એની વાત સાંભળી ડૉ. રંગરાજનના ચહેરા પર થોડો હાશકારો દેખાયો. એમણે રૂમાલ વડે કપાળનો પરસેવો લૂછ્યો.

“જોકે સર, અન્ય એક વિદ્યાર્થી છે, જેને જૂના જર્મની સાથે અને હિટલર સાથે કોઈ સંપર્ક હોય!” કારકુને કી-બોર્ડ મચેડતાં કહ્યું.

“કોણ?” ડૉ. રંગરાજન ચોંકી ઊઠ્યા.

“મિ. કાર્લ બર્નહાર્ટ.”

“હેં? કાર્લ? ઓહ માય ગોડ.”

“હા, એના પરદાદા હિટલર માટે કામ કરતા હતા. બાદમાં એના દાદા પણ નાની ઉંમરે નાઝી ચળવળમાં જોડાયા હતા.” કારકુને કોઈ અગત્યના ઓનલાઇન ડેટાબેઝમાં કાર્લના બાપ-દાદાનો રેકર્ડ ચકાસતાં કહ્યું.

“એના પિતા વિશે કંઈ માહિતી છે?”

“હા, એના પિતા હાલ જર્મન સરકારમાં સારા હોદ્દા પર કાર્યરત છે. એમનું કામ સરકારના ગૃહ મંત્રાલયના અગત્યના રેકર્ડ અંગેનું છે એટલે એમની વધારે માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. અને હા, કાર્લનાં માતાનું બે વર્ષ પહેલાં નિધન થયું હતું. એટલે હાલ કાર્લના પરિવારમાં માત્ર એના પિતા જ છે.” કારકુને શાંતિથી કહ્યું.

ડૉ. રંગરાજનના શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ જરા તેજ થઈ. એ થોડી ક્ષણો દીવાલ તરફ તાકી રહ્યા.

“આટલું બરાબર છે, કે હજી અન્ય કંઈ માહિતી જોઈએ છે?” રેકર્ડ-કીપિંગ કારકુને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પૂછ્યું. વહીવટી કર્તવ્યનિષ્ઠા સિવાયની એકેય લાગણી એ કારકુનના ચહેરાની એકેય માંસપેશી પર ફરકતી નહોતી. એટલે જ ડૉ. રંગરાજન એની પાસેથી ખાનગી માહિતી કઢાવવાનું કામ કરાવી રહ્યા હતા.

લેક્ચર પત્યા પછી બંને જણ ન્યુ યૉર્ક કાફેમાં મળ્યાં.

“આજે ઠંડો પડ્યો કે હજી ગરમ જ છે?”

આરવે કંઈ બોલ્યા સિવાય સ્મિત આપ્યું.

“સારું, તો કાલની વાત આગળ ચલાવ. શા માટે હાઈઝનબર્ગ, ઓહ સોરી, આરવના પ્રિય એવા મહાન પ.પૂ.ધ.ધુ. શ્રી શ્રી વર્નરભાઈ હાઈઝનબર્ગ દુનિયાનો સૌપ્રથમ પરમાણુ બૉમ્બ ન બનાવી શક્યા અને અમેરિકાનો પામર મનુષ્ય જે. રોબર્ટ ઓપનહાઈમર એ બહુમાન લઈ ગયો. બિચારાને જીવતર બરબાદ કરી દેનારી કોર્ટ ટ્રાયલ્સનો સામનો કરવો પડ્યો તેમ છતાં બહુમાન તો બહુમાન હોય છે.” આરોહી રોજની જેમ હળવા અને મજાકિયા મૂડમાં હતી.

“એક મિનિટ આરોહી, આ કોર્ટ ટ્રાયલ્સવાળી વાત તને કેવી રીતે ખબર પડી. તેં ‘ઓપનહાઈમર’ ફિલ્મ જોઈ લાગે છે.”

“હા મિ. આરવ, મેં ગઈ કાલે રાત્રે ‘ઓપનહાઈમર’ ફિલ્મ જોઈ. જોકે એમાં હાઈઝનબર્ગનો ખાસ ઉલ્લેખ નથી. છતાં ફિલ્મ મસ્ત છે.”

“આરોહી, એના કારણસ્વરૂપ સત્યઘટના તને અમુક જ પુસ્તકોમાં વાંચવા મળશે. બાકી લોકોથી એ પ્રકરણ સાવ અજાણ્યું છે.”

“હા, તો અમારા પર એવી ખાનગી માહિતી વરસાવીને અમને પતિતપાવન કરી દો.”

“આરોહી, તું જાણતી જ હોઈશ કે પરમાણુ બૉમ્બ બનાવવા માટે રેડિયોએક્ટિવ તત્ત્વો²⁴જેવાં કે યુરેનિયમ²⁵ અને પ્લુટોનિયમ²⁶ની મુખ્ય આવશ્યકતા રહે છે. એ ઉપરાંત અન્ય કેટલાંક વધારાનાં તત્ત્વોની આવશ્યકતા રહે છે. એ પૈકીનું એક અગત્યનું તત્ત્વ છે

ડ્યુટેરિયમ ઓક્સાઇડ²⁷. એને હેવી વોટર અથવા ભારે પાણી કહેવાય છે. સાદા પાણીમાં રહેલા હાઇડ્રોજન²⁸ના પરમાણુમાં ન્યૂટ્રોન²⁹ હોતો નથી, જ્યારે ભારે પાણીમાં રહેલા હાઇડ્રોજનના આણુમાં એક વધારાનો ન્યૂટ્રોન હોય છે, જે એનું વજન અને એના ગુણધર્મો બંને બદલી નાખે છે. પરમાણુ બૉમ્બ બનાવવા માટે આ ભારે પાણી મબલક માત્રામાં જોઈએ. હાઇઝનબર્ગે કોઈ ખાનગી જગ્યાએ ભારે પાણીનો મોટો પ્લાન્ટ નાખેલો જેના લોકેશનની કોઈક રીતે બ્રિટિશ વિમાનોને ખબર પડી ગઈ. એટલે બ્રિટિશ વિમાનોએ બૉમ્બમારો કરીને એ ભારે પાણીના પ્લાન્ટસને બૉમ્બમારાથી ઉડાડી માર્યા. હાઇઝનબર્ગે અન્ય એક સ્થળે બીજો પ્લાન્ટ નાખ્યો, પણ બ્રિટિશ જાસૂસો સુધી એ સ્થળની માહિતી પણ પહોંચી ગઈ. બ્રિટિશ વિમાનોએ બીજો પ્લાન્ટ પણ ઉડાવી દીધો. કટોકટીની ક્ષણો વચ્ચે ભારે પાણીનો ત્રીજો પ્લાન્ટ નાખવો હાઇઝનબર્ગ માટે શક્ય નહોતો. છતાં હાઇઝનબર્ગે એ માટે પ્રયત્નો આદર્યા, પરંતુ એ આગળ વધે એ પહેલાં મેનહટન પ્રોજેક્ટ હેઠળ જે. રોબર્ટ ઓપનહાઈમરે અમેરિકા માટે પરમાણુ બૉમ્બ તૈયાર કરી દીધો.”

“લે, બબ્બે વાર હેવી વોટર પ્લાન્ટ ઉડાવી દેવાય ત્યાં સુધી હાઇઝનબર્ગ શું કરતા હતા? ઊંઘતા હતાં કે એમની માહિતી કોઈ લીક કરી રહ્યું હતું?” આરોહીએ સહજ ભાવે પ્રશ્ન કર્યો.

“આરોહી, મને લાગે છે કે તે બીજા વિશ્વયુદ્ધનો ઇતિહાસ વિસ્તારથી વાંચ્યો નથી.”

“લે, મને ભૌતિકવિજ્ઞાન વાંચવામાંથી સમય મળે તો હું યુદ્ધોનો ઇતિહાસ વાંચુંને! અને આમ પણ યુદ્ધોનો ઇતિહાસ વાંચીને શું કરવાનું? યુદ્ધથી કોનું ભલું થયું છે? સારું ચાલ, એ બધું જવા દે. તું મને જણાવ કે આ માહિતી કેવી રીતે લીક થઈ?”

“આરોહી, હિટલરનું એક સિક્રેટ મશીન હતું. નામ એનું એનિગ્મા. નામ તો સુના હોગા..”

“હા, એનિગ્મા જેવું ક્યાંક સાંભળ્યું છે ખરું.”

“એ એનિગ્મા દ્વારા કોઈ પણ વાયરલેસ રેડિયો સંદેશાને એન્ક્રિપ્ટ કરી શકાતા. એ કોડેડ ભાષા એટલી જટિલ હતી કે એ વખતે એનો તોડ કોઈ કહેતાં કોઈ કાઢી શકતું નહોતું. આક્રમક યોજનાના વાયરલેસ રેડિયો સંદેશા એના લક્ષ્ય પર નિર્વિઘ્ને પહોંચતા. બ્રિટનના મિત્રદેશો એ સંદેશાઓને વચ્ચેથી આંતરે તો પણ એમને એમાં કશી ગત્તાગમ પડે એમ નહોતું. આ મશીન હિટલરનું મુખ્ય અને અમોઘ શસ્ત્ર હતું. એ સંદેશા ત્યાં સુધી અકળ રહ્યા જ્યાં સુધી...”

“...જ્યાં સુધી એલન ટ્યુરિંગે એ કોડ્સને ઉકેલીને હિટલરના ખાનગી સંદેશાવ્યવહારને બરબાદ ન કરી નાખ્યો. બરાબરને!” આરોહીએ તોફાની સ્મિત સાથે આંખો નચાવી.

“અચ્છા, એટલે તને ઇતિહાસ ખબર છે.”

“હા સર, થોડું દિમાગ તો ઈશ્વરે અમને પણ આપ્યું છે. તમે ભલે જિનિયસ છો, પણ અમેય પ્રથમ ત્રણમાં તો આવીએ જ છીએ.”

“અરે યાર, એમાં આ જિનિયસવાળી વાત ક્યાંથી વચ્ચે આવી?”

“સારું સારું, હું તો મજાક કરતી હતી. મેં ‘ઇમિટેશન ગેમ’ નામની ફિલ્મ જોયેલી. એમાં એલન ટુરિંગે કેટલી મહેનતથી જર્મનીના અજેય કોડ્સને ઉકેલ્યા હતા એનું સુંદર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.”

“હા, એ ફિલ્મ મેં પણ જોઈ છે. બેનેડિક્ટ કમ્બરબેચે એમાં એલન ટુરિંગની ભૂમિકા નિભાવી છે.” આરવે ઉત્સાહિત સ્વરે કહ્યું.

“મને તો બેનેડિક્ટ કમ્બરબેચની એક ફિલ્મ ‘ડૉક્ટર સ્ટ્રેન્જ’ ગમે છે.” આરોહીએ ઉત્સાહથી કહ્યું.

“હા, એ પણ સારી છે. માર્વેલ યુનિવર્સ આખું જ ગજબ છે.”

“આરવ, તને ગમતી ત્રણ મુખ્ય ફિલ્મો કઈ?”

“મને ઘણી ફિલ્મો ગમે છે છતાં ‘ઇન્સેપ્શન’, ‘ઇન્ટરસ્ટેલર’ અને ‘સોર્સ કોડ’ને હું પસંદ કરી શકું.”

“સારું, ફિલ્મો સિવાય તને ગમતી વેબસિરીઝ કઈ?” પોતાના પ્રિયતમની પસંદ-નાપસંદ જાણવાની જે ઈચ્છા પ્રિયતમાની આંખોમાં હોય એવી આરોહીની આંખોમાં દેખાઈ રહી હતી.

“હું વેબસિરીઝ વધારે તો જોતો નથી છતાં મને ‘બ્રેકિંગ બેડ’ સિરીઝ ખૂબ ગમેલી.”

“હેં! ‘બ્રેકિંગ બેડ’? એ તો ડ્રગ માફિયાઓ સાથે સંબંધિત વેબસિરીઝ છે. ભૌતિકવિજ્ઞાનને તનમનથી સમર્પિત વ્યક્તિને ડ્રગ માફિયાઓ સાથે સંબંધિત સિરીઝ ગમે છે એ આશ્ચર્યજનક છે.” આરોહીએ કહ્યું.

“આરોહી, ‘બ્રેકિંગ બેડ’ અત્યંત બારીકાઈથી ગૂંથેલી માસ્ટરપીસ સિરીઝ છે. વળી, એનું મુખ્ય પાત્ર વૉલ્ટર વ્હાઈટ અન્ય કોઈ પણ ફિલ્મ કે સિરીઝો કરતાં એકદમ અનોખું છે.”

“એક મિનિટ આરવ, આ વૉલ્ટર વ્હાઈટ તો એ જ ને જેનું ઉપનામ સિરીઝમાં... નહીં... ખરેખર?”

“હા, એ જ છે જે તું વિચારી રહી છે. ‘બ્રેકિંગ બેડ’ સિરીઝમાં વૉલ્ટર વ્હાઈટનું ઉપનામ હાઈઝનબર્ગ છે.”

“અચ્છા, એટલે એ સિરીઝ બનાવનારા પણ તારી જેમ વર્નર હાઈઝનબર્ગથી અત્યંત પ્રભાવિત હોય એમ લાગે છે. વૉલ્ટર વ્હાઈટ કેમિસ્ટ્રીના ધૂની જિનિયસ હતા. તું પણ

ભૌતિકવિજ્ઞાનનો જિનિયસ છતાં ધૂની માણસ છે. તો પછી મને લાગે છે ત્યાં સુધી હાઈઝનબર્ગ પણ ધૂની જ હોવા જોઈએ.” આરોહીએ બરાબર નિશાન સાધ્યું.

“હા, આમ તો એવું જ છે.” આરવે સહેજ મલકાતાં કહ્યું. એણે વાતને હળવાશથી લીધી હતી.

“મને લાગે છે કે હાઈઝનબર્ગના કારણે જ તે ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે જર્મની પસંદ કર્યું છે. બરાબરને!” આરોહીએ આરવની દુઃખતી નસ પકડી.

“ના... ના... એવું કંઈ નથી.” આરવ સહેજ ઝંખવાણો પડી ગયો.

“હા... હા... એવું જ છે. તું હાઈઝનબર્ગનો દીવાનો છે. તું એમના માટે કંઈ પણ કરી શકે છે એટલું તો હું સમજી શકું છું.”

આરવે નીચી નજરો કરી મૂક સંમતિ આપી.

“આરવ, તારા વ્યક્તિત્વની આ બાબત મને ગમી. વાહિયાત માહિતી પીરસતા સોશિયલ મીડિયા ઈન્ફ્લુએન્સર્સને પોતાના આદર્શ માનનારી આપણી આ પેઢીમાં તારા જેવી વ્યક્તિ છે કે જે કોઈ વૈજ્ઞાનિકને પોતાનો આદર્શ માને એ વખાણવાલાયક બાબત ગણાય.”

આરવ ફરી મનમાં મલકાયો.

“સારું, તું મને એમ કહે કે હાઈઝનબર્ગ જર્મનીના કયા શહેરમાં રહેતા હતા?”

“મ્યુનિખ” એક પણ ક્ષણના વિલંબ વગર આરવના મોઢામાંથી શબ્દ સરી પડ્યો.

“હું! મ્યુનિકમાં? ના હોય...” આરોહીને નવાઈ લાગી.

“હા બિલકુલ. એમનું વતન મ્યુનિખ જ હતું.”

“ઓહ, તો પછી... એક મિનિટ... જો એમનું વતન અહીં જ હોય તો પછી એમનું પૈતૃક ઘર પણ અહીં જ હોવું જોઈએ. જૂનું ઘર. શહેરમાં ક્યાંક. અને જો એમ હોય તો તું એ ઘરમાં જ કે એની આસપાસ જ રહેવાનું પસંદ કરે. ઓહ, અને તું એની આસપાસમાં જ રહેતો હોઈશ. અચ્છ, એટલે તું હોસ્ટેલમાં નથી રહેતો અને... આરવ શું છે આ બધું?” આરોહીએ કોઈ જાસૂસની અદાથી તમામ ખૂટતી કડીઓ ગોઠવી.

આરવ ડઘાયેલી આંખે આરોહીની જાસૂસી ઝડપ જોઈ રહ્યો.

“તું હાઈઝનબર્ગના મકાનમાં રહે છે કે એની આજુબાજુ?”

“મારા અપાર્ટમેન્ટની બિલકુલ સામે જ હાઈઝનબર્ગનું જૂનું ઘર છે. હવે એ જગ્યાએ નાનકડું મ્યુઝિયમ બનાવવામાં આવ્યું છે.” આરવે નીચી નજરો રાખીને જ જવાબ આપ્યો.

“વાહ આરવ, તારા સમર્પણને હું સલામ કરું છું. મેં કોઈ વ્યક્તિમાં પોતાના આદર્શ માટે આટલો લગાવ જોયો નથી. મને તો આ હાઈઝનબર્ગની ઈર્ષ્યા થાય છે.” ટેબલ પર મૂકેલા આરવના હાથ પર પોતાનો હાથ મૂકી આરોહી સહેજ ઊંચી થઈ આરવની આંખોમાં આંખ

નાખવાની અદાકારી કરતાં બોલી. જોકે એ અદાકારીમાં જ એ આરવની ખાસ્સી નજીક પહોંચી ગઈ. એણે ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આરવના અધરોને હળવા ચૂમી લીધા અને પાછી પોતાની જગ્યાએ બેસી ગઈ.

અચાનક થયેલા પ્રેમાળ હુમલાથી આરવ શરમાઈ ગયો.

“આરવ, હવે તું મને એમ કહે કે હાઈઝનબર્ગે અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંત સિવાય અન્ય કઈ થિયરી આપી છે? આપણે ક્વોન્ટમ ફિઝિક્સમાં અનિશ્ચિતતાના સિદ્ધાંત સિવાય હાઈઝનબર્ગની અન્ય કોઈ થિયરી ભણ્યા નથી.” કશું બન્યું જ નથી એમ આરોહીએ વાત આગળ ધપાવી.

“આરોહી, હાઈઝનબર્ગે કોઈ પણ કણનું સ્થાન અને અવસ્થા નક્કી કરવા માટે મેટ્રિક્સ મિકેનિક્સની અદ્ભુત મેથડ આપી છે, જે એમનો માસ્ટરપીસ છે.”

“હમ્મ... પણ એ માસ્ટરપીસને તો ઈરવિન શ્રોડિંજરે સુધારીને એક અલગ પદ્ધતિ, કહો કે એક સમીકરણ આપ્યું, જેને આપણે શ્રોડિંજર સમીકરણ કહીએ છીએ, બરાબરને!” આરોહીએ એક આંખ મીંચકારી.

“આરોહી યાર, તું મને હંમેશાં વિચારતો કરી મૂકે છે. હું જે વાત કરું એના વિશે મોટા ભાગે તને ખબર હોય જ છે. એટલે મને એમ થાય કે તું ભૌતિકવિજ્ઞાન વિશે ઘણું બધું જાણે છે, પણ ઓછું જાણતી હોવાનો ડોળ કરે છે. આવા સંજોગોમાં મને ખબર નથી પડતી કે તારા પર કેટલો વિશ્વાસ કરું.” આરવે આરોહીની આંખોમાં જોતાં કહ્યું.

“તને મારા પર વિશ્વાસ નથી? હાય હાય... બસ, સાવ આવું કરવાનું?” આરોહીએ મોં મચકોડ્યું.

“અરે યાર, હું માત્ર ભૌતિકવિજ્ઞાન પૂરતી જ વાત કરું છું.”

આરોહી પગ પછાડતી ત્યાંથી ઊભી થઈ ગઈ. આરવ એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. રેસ્ટોરાંથી બહાર આવીને સડકના કિનારે ફૂટપાથ પર થોડાં ડગલાં આગળ વધ્યાં અને આરવને પોતાની પાછળ ફેરવ્યા બાદ આરોહી નારાજગીની અદાકારી ત્યજી ખડખડાટ હસી પડી. આરોહીની અદાકારીને સારી સમજી બેઠેલો આરવ આંખો બંધ કરી આભ ભણી ચહેરો કરી રહ્યો. એણે માથે હાથ દીધો. ફરી એક વાર આરોહીએ આરવને છેતર્યો હતો.

ગર્સ હોસ્ટેલના રૂમમાંથી મોડી રાત્રે અવાજ આવી રહ્યો.

“અનન્યા, તને ભાન પડે છે તું શું બોલી રહી છે? તને ભારતમાં તકલીફ પડી એટલે હું જર્મની છોડી દઉં? તારી આવું કહેવાની હિંમત કેવી રીતે ચાલી?” આરોહીના અવાજથી એની રૂમમેટ જલ્યા ઊઠી ગઈ. આરોહી મોડી રાત્રે ફોન પર વાત કરી રહી હતી.

“હા આપ, તું પપ્પાને ફોન આપ. હું પપ્પા સાથે વાત કરું. આ મમ્મી-પપ્પા પણ તારું

કહ્યું બધું માની તને ખોટેખોટી છાવરી રહ્યાં છે.” આરોહી બોલી. જલ્પાએ હાથના ઇશારાથી શું ચાલી રહ્યું છે એ વિશે પૂછ્યું. આરોહીએ કોઈ જવબ ન વાળ્યો.

“તમને લોકોને મારી સહેજ પણ કદર નથી પપ્પા. મેં આટલી મહેનત કરી. હું એકલે હાથે બધા તબક્કાઓ પસાર કરી જર્મની આવી છું. આટઆટલું કરવા છતાં તમે હજી અનન્યાની તરફેણ કરો છો? એની નોકરી જતી રહી એ મારી ભૂલ નથી. એને જર્મની લાવવા માટે હું બંધાયેલી નથી કે તમારા બધાનાં આવાં ધર્તિગોના કારણે હું મારો અભ્યાસ અધૂરો મૂકીને પાછી પણ આવવાની નથી. સમજાય છે, તમને?” આરોહીની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહી નીકળી. એણે ફોન કાપી દીધો. આરોહીનો ગુસ્સો સાતમા આસમાને હતો.

“આરોહી, શું થયું યાર?” જલ્પાએ આરોહીના ગાલે હાથ ફેરવ્યો. આરોહી જલ્પાને ભેટીને ઘણું રડી.

“ઘરના પ્રશ્નો છે, યાર. મારાં મા-બાપને જ મારી કદર નથી તો બીજાને તો શું હોય!” આરોહી થોડી સ્વસ્થ થઈ. એની આંખ તો હજી ભીની જ હતી.

“શું થયું? તું મને કહે.” જલ્પાએ એના માથે હાથ ફેરવી એને સાંત્વના આપી.

“યાર, મેં ઘર માટે કેટકેટલું કર્યું? છતાં એમને તો બસ એમની એક જ દીકરી દેખાય છે. મને ઘણી વાર એમ થાય છે કે જો મને કંઈ થઈ જાય ને તો ઘણું સારું થાય. કમસેકમ આ લોકોને મારી કદર તો થાય. હું નહીં હોઉં ત્યારે આ લોકોને મારું મહત્ત્વ સમજાશે. ત્યાં સુધી એમના ખાલી દિમાગમાં કશું બેસવાનું નથી.” આરોહીએ જલ્પા સમક્ષ બળાપો કાઢ્યો. જલ્પાએ આરોહીને પીવા માટે પાણી આપ્યું.

જલ્પા એને ક્યાંય સુધી સાંત્વના આપતી રહી. આરોહી સહેજ ઠંડી પડી એટલે જલ્પાએ એનું માથું પોતાના ખોળામાં લીધું. જલ્પાના કોમળ હાથ આરોહીના વાળમાં ફરતા રહ્યા અને ધીમે ધીમે આરોહી ક્યારે નિદ્રાદેવીના આગોશમાં સમાઈ ગઈ એની ખબર જ પડી નહીં.

અનન્યા-૧

સવારના સાડા ત્રણ થયા હતા. ડૉ. રંગરાજનને આજે કેમેય કરીને ઊંઘ આવતી નહોતી. એ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જ વિચારી રહ્યા હતા. એમના જમણા હાથમાં ધ્રુજારી વદ્યૂટી રહી હતી. એમના શ્વાસ ધીરેધીરે ઊંચા થતા જતા હતા. કોઈ અજ્ઞાત ભય એમને ઘણા લાંબા સમયથી સતાવી રહ્યો હતો. માનસિક તાણ હવે અનિયંત્રિત વિસ્તાર તરફ જઈ રહ્યું હોવાનું અનુભવીને એમણે પલંગની બાજુના ટેબલના ખાનામાંથી એક ગોળી કાઢી. ત્યાં જ કાચના ગ્લાસમાં પડેલા પાણી સાથે એને ગળા નીચે ઉતારી. દસેક મિનિટે ગોળીની અસર દેખાઈ. એ પથારીમાંથી ઊભા થયા. અભ્યાસ ટેબલના ખાનામાં પડેલી સિગારેટ કાઢી. બાજુમાં પડેલા લાઇટરથી એને પેટાવી. સિગારેટનો કશ ખેંચતાં ખેંચતાં એ બાલ્કનીમાં આવ્યા.

“કાર્લ બર્નહાર્ટ... હિટલર... ટાઇમ મશીન...” એમના મગજમાં આ શબ્દો ફરી ફરીને ગુંજી રહ્યા હતા.

વિચારોનો એક મેરથોન રાઉન્ડ પૂરો કરી ડૉ. રંગરાજન બાથરૂમ તરફ ગયા. આજે ફરીથી એમને પુસ્તકાલય જવાની ઈચ્છા હતી.

ક્વોન્ટમ ફિઝિક્સના તાજેતરના વિકાસ બાબતે લેક્ચર ચાલી રહ્યાં હતાં. આરોહી બેઠી તો આરવની જોડે જ હતી, પણ એનું ધ્યાન બીજે ક્યાંક હતું. આરવ આરોહીના મૂડને પામી ગયો હતો. આરવની ઈચ્છા તો હતી કે આજે એક લેક્ચર છોડીને એ આરોહીને ન્યુ યૉર્ક કાફેમાં લઈ જાય, પરંતુ ડૉ. રંગરાજનના રાજમાં અનિવાર્ય કારણ સિવાય લેક્ચર છોડવાની અનુમતિ નહોતી. ફરજિયાત માથું મારીને ભણવું પડે એમ હતું. તમામ લેક્ચર્સ પૂરાં કર્યે જ છૂટકો હતો. સાંજના પાંચ વાગ્યે ભણવાનું કામ પૂરું થયું. બધા વિદ્યાર્થીઓ વર્ગખંડની બહાર નીકળવા લાગ્યા.

“આરોહી, હું આજે સવારથી જોઈ રહ્યો છું કે તું મૂડમાં નથી લાગતી. શું થયું? મને નહીં કહે?” ઉતાવળે પગલે ભાગી રહેલી આરોહીને રોકતાં આરવે કહ્યું.

“જવા દેને આરવ, મારે આજે કોઈ વાત નથી કરવી.” આરોહી ઉદાસ અવાજે બોલી.

“ના આરોહી, આજે તો ખાસ વાત કરવી જ પડશે અને મારી સાથે ચા પીવા પણ આવવું જ પડશે. તારી પાસે વિકલ્પ નથી.” આરવે આરોહીનો હાથ પકડ્યો.

આરવ સામે દસેક સેકન્ડ તાકી રહ્યા બાદ આરોહી રડી પડી. રડતાં રડતાં એ આરવને ભેટી પડી. આરવે એનાં આંસુ લૂછીને એને શાંત કરી. બંને જણાં ન્યુ યૉર્ક કાફેમાં ગયાં.

“આરોહી, અહીં તો શાંતિ અનુભવાય છે ને! આપણી જૂની અને જાણીતી જગ્યા, જ્યાં આવીને તમે હળવાં થઈ શકો. હવે કહે શું થયું? છેલ્લા એક વર્ષમાં મેં તને ક્યારેય રડતાં જોઈ નથી. આજે અચાનક શું થયું?” આરવે આરોહીની હથેળી પોતાની બંને હથેળીઓની વચ્ચે લીધી.

“આરવ, હું મારા ઘરની પરિસ્થિતિ ક્યારેય કોઈને કહેતી નથી. એટલે જ તને પણ મેં કશું કહ્યું નથી, પણ સચ્ચાઈ તો એ છે કે મને ક્યારેય મારાં મમ્મી-પપ્પાનો પ્રેમ મળ્યો નથી. તેમ છતાં હું હંમેશાં ખુશ રહું છું, પણ ક્યારેક તો એવું થાય ને કે મન ભરાઈ આવે.” આરોહી શૂન્યમાં ક્યાંક તાકી રહી. એની આંખોમાંથી આંસુ છલકાયાં.

“એટલે હું સમજ્યો નહીં. તારાં મમ્મી-પપ્પા તો...”

“હયાત છે. મારાં મમ્મી અને પપ્પા બંને હયાત છે, પણ હું ક્યારેય એમના પ્રેમને પામી શકી નહીં. એમના પ્રેમનું કેન્દ્ર હંમેશાંથી અનન્યા જ રહી છે.”

“અનન્યા તો તારી જોડકી બહેન છે ને!”

“હા, એ જ”.

“તમે બંને દેખાવે એકસરખાં જ લાગે છે, તેં એક વાર મોબાઈલમાં ફોટો બતાવ્યો હતો.” આરવે જૂની વાત યાદ કરી.

“પણ મારાં મમ્મી-પપ્પાને અમે બંને એકસરખાં નથી લાગતાં ને!” આરોહી ઊંડો નિસાસો નાખતાં બોલી.

“અ... એ... એટલે અંકલ-આન્ટીએ તમારા બંને વચ્ચે ભેદભાવ...”

“હા, અમારા બંનેના ઉછેરમાં ભયંકર ભેદભાવ રાખવામાં આવ્યો છે.”

“કેમ? એનું શું કારણ?” આજે આરવ ભૌતિકવિજ્ઞાનની વાતો ભૂલી આરોહીની દુનિયામાં પ્રવેશી રહ્યો હતો.

“હા, એનું કારણ છે. અનન્યા સાથે એક દુર્ઘટના ઘટેલી અને મમ્મી-પપ્પા એના માટે મને જવાબદાર ગણે છે. એટલે.” આરોહીએ ભાવશૂન્ય રીતે જવાબ આપ્યો.

“કેવી દુર્ઘટના?” આશ્ચર્યના ભાવ સાથે આરવે પૂછ્યું.

“અમે બંને બહેનો લગભગ સાત-આઠ વર્ષની હોઈશું. મમ્મી-પપ્પા સાથે અમે શિમલા-મનાલી ફરવા ગયાં હતાં. અમને બંનેને રમતી મૂકી અમારાં મમ્મી-પપ્પા ફોટા પડાવવામાં

વ્યસ્ત હતાં. હું ઓછી તોફાની હતી જ્યારે અનન્યા જરા વધુ તોફાન કરતી. અમે બંને રમતાં હતાં ત્યાં અનન્યાએ મને ધક્કો માર્યો અને બીજી દિશામાં દોડી. હું કંઈ કરું એ પહેલાં એને એક પથ્થરની ઠોકર વાગી અને એ ઊંડા ખાડામાં માથાભેર પછડાઈ.” બોલતાં બોલતાં આરોહીની આંખોમાંથી આંસુ ટપક્યાં. ટેબલની સામેની તરફ બેઠેલો આરવ ઊભો થઈ આ તરફ આવ્યો અને આરોહીની બાજુમાં ખભે ખભો અડાડીને બેઠો અને આરોહીના બીજા ખભે પોતાનો હાથ મૂકી એને આશ્વાસન આપ્યું.

“પછડાટના કારણે એને માથામાં ગંભીર ઈજા પહોંચી. આસપાસમાં હાજર બધા લોકો ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. એને તાબડતોબ હોસ્પિટલ લઈ જવામાં આવી. પછડાટના કારણે એના મગજનાં એવાં બિંદુઓ પર ઈજા પહોંચી કે જેના કારણે એના હાથ અને પગનું હલનચલન બંધ થઈ ગયું. મમ્મી-પપ્પાએ એની આ અવસ્થા માટે મને જવાબદાર...” આરોહી આરવના ખભે માથું મૂકી રડી પડી. આરવ એને સાંત્વના આપતો રહ્યો. સહેજ સ્વસ્થ થયા બાદ એણે અધૂરી વાત ચાલુ કરી.

“આરવ, હું માત્ર સાત વર્ષની હતી. મારી કોઈ ભૂલ પણ નહોતી. તેમ છતાં એ દિવસથી હું મમ્મી-પપ્પાની અળખામણી બની ગઈ. એમના પ્રેમનું કેન્દ્ર અનન્યા બની ગઈ અને હું એમના જીવનના હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગઈ.” આરોહી થોડી વાર શૂન્યમનસ્ક બની રહી.

“શું હજી અનન્યાની પરિસ્થિતિ એવી જ... મતલબ કે...”

“ના, હવે એવું નથી. પાંચેક વર્ષ સતત ફિઝિયોથેરાપીની સારવાર અને દવાઓ લેવાના કારણે અનન્યાની શારીરિક પરિસ્થિતિમાં ધરમૂળથી સુધારો આવી ગયો. બાર વર્ષની થતાં સુધીમાં તો એ પોતાના પગ પર ચાલતી થઈ ગઈ. પંદર વર્ષની થતાં સુધીમાં તેનું સમગ્ર હલનચલન સામાન્ય માણસ જેવું થઈ ગયું. મારાં મમ્મી-પપ્પાની મહેનત અને ફિઝિયોથેરાપીની સારવાર ફળી. બસ, એના મગજમાં થોડી ઊણપ રહી ગઈ એવું કહી શકાય.”

“મગજમાં ઊણપ? એટલે કેવી ઊણપ?”

“જેમ કે વધુ પડતું યાદ ન રાખી શકવું. એની યાદશક્તિ પર થોડી અસર થવાના કારણે એ વધુ ભણી શકી નહીં. આમ તો કોઈ બીજી સમસ્યા નથી, પણ એ વધારે ભણી નથી શકતી. એ એની અક્ષમતા છે. શારીરિક રીતે એ સામાન્ય છે, પણ માનસિક રીતે મેમરી લોસના કારણે થોડી ડિસ્ટર્બ રહે છે. એમ કહું કે એ હવે બિલકુલ સામાન્ય જિંદગી જ જીવી રહી છે છતાં એનું મગજ એની પૂર્ણ કાર્યક્ષમતાથી કાર્ય કરી શકતું નથી. એમાં કંઈક અધૂરપ રહી ગઈ છે.”

“અને એ અધૂરપ માટે તારાં મમ્મી-પપ્પા તને જવાબદાર ગણે છે.”

“હા, એવું જ છે અને એથીય આગળ વાત છે. મારાં મમ્મી-પપ્પા તો મને જવાબદાર ગણે જ છે, પણ મારાં મમ્મી-પપ્પાની મારા પ્રત્યેની નફરત અનન્યાના મગજમાં પણ ઘર કરી ગઈ છે. એ પણ મારાથી નફરત કરે છે.” આરોહીની જમણી આંખમાંથી આંસુ સડસડાટ નીચે સરકી ગયું.

આરવે એના ગાલે કોમળ સ્પર્શ કરી એનું આંસુ લૂછ્યું અને હળવું સ્મિત આપ્યું.

“મેં ખૂબ મહેનત કરી છે. હું ભાણી, ગણી, ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે સ્કૉલરશિપ પણ મેળવી. એ બધું મેં મારા પોતાના દમ પર કર્યું. છેલ્લે છેલ્લે જ્યારે જર્મની આવવાનું નક્કી થયું ત્યારે લોકલાજે મારા પપ્પાએ મને થોડા પૈસાની મદદ કરી. એ સિવાય બધું મેં એકલા હાથે જ કર્યું છે. છતાં મા-બાપે મને મા-બાપનો પ્રેમ નથી મળ્યો. અનન્યાની પરિસ્થિતિ માટે હું જવાબદાર નથી, આરવ.” આરોહી ફરી રડી પડી.

“હા આરોહી, તું બિલકુલ સાચી છે. અનન્યાની પરિસ્થિતિ માટે તું જવાબદાર નથી જ. અને આમ પણ હવે તો અનન્યાની પરિસ્થિતિ સામાન્ય છે. હવે કોઈ સમસ્યા જ નથી તો પછી જવાબદારીની વાત જ આવતી નથીને!”

“ગઈ કાલે રાત્રે ફોન પર અનન્યાએ મારી સાથે ઝઘડો કર્યો. એ ક્યાંક આઉટસોર્સિંગથી નોકરીએ લાગી હતી. ત્યાંથી કોઈ કારણોસર એને છૂટી કરી એટલે એને લાગી આવ્યું. હું ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે જર્મની આવી એટલે હું આગળ વધી ગઈ અને એ અતિશય પાછળ રહી ગઈ એવું એને લાગે છે. મારા કારણે એની કારકિર્દી અને એનું જીવન બરબાદ થઈ ગયાં. જો મારામાં સહેજ પણ શરમ બાકી હોય તો મારે આ અભ્યાસ છોડી તાત્કાલિક ભારત પાછાં જતાં રહેવું જોઈએ... એવું ઘણું બધું...” આરોહી રડમસ વદને છત તરફ તાકી રહી.

બંનેએ ખાસ્સી વાર સુધી એકમેકનું સાંનિધ્ય માણ્યું. આરવે આરોહીના મૂડને પલોટવા માટે શક્ય તમામ પ્રયાસ કર્યા. આડીઅવળી વાતો કરી એને હસતી કરી.

“આરોહી, મોટા મોટા દેશોમાં આવી નાની નાની વાતો બનતી રહેતી હોય છે. એમાં વધુ પડતા ગંભીર નહીં બની જવાનું. જિંદગી છે, એમાં આવું બધું ચાલતું રહેવાનું.” આરવે એના બંને હાથ પહોળા કરી કોઈ ફિલ્મી સિતારાની અદાકારીથી કહ્યું.

આરોહીના રુદનરૂપી કાદવની વચ્ચે સ્મિતરૂપી કમળ ખીલ્યું અને એ આરવને ભેટી પડી.

બીજા દિવસે વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાના વિષય પર પ્રેઝન્ટેશન આપવાનું હતું. પ્રોજેક્ટ વર્કની થિસિસ તો ડૉ. રંગરાજને ચેક કરી જ હતી. હવે, અહીં એ મૌખિક રીતે સમજાવવાની હતી. એના મૂલ્યાંકન માટે ત્રણ પ્રોફેસર્સ હાજર હતા જેમાંથી એક અન્ય યુનિવર્સિટીના હતા. આખરી મૂલ્યાંકન ડૉ. રંગરાજન કરવાના હતા.

“આરવ, તને કંઈ થતું નથી? મારા તો પેટમાં પતંગિયાં ઊડી રહ્યાં છે.” જમણા હાથની પહેલી આંગળીના નખ ચાવતાં આરોહી આરવની નજીક સરકીને બોલી.

ગઈકાલની સમસ્યાઓને નેવે મૂકી આજે આરોહી પોતાના અસલ રંગમાં પાછી આવી એ જોઈ આરવ અત્યંત ખુશ હતો.

“આ પેટમાં પતંગિયાં ઊડવાની લાગણી જ એકઝામ એન્જાયટી તરીકે ઓળખાય છે, આરોહી.”

“હા, એ જે હોય તે, પણ તને એ થતું નથી?”

“મને એવું બધું ઓછું થાય છે.”

“કેમ? તને કેમ એવું બધું નથી થતું?”

“જો આરોહી, જે બાબત તમારા નિયંત્રણમાં હોય એના વિશે નાહકની ચિંતા શું કરવાની! એના બદલે થઈ શકે એટલી મહેનત કરવાની. વળી, જે બાબત તમારા નિયંત્રણમાં ન જ હોય એના વિશે ચિંતા કરીને કશું થવાનું નથી. તો પછી વ્યર્થ ચિંતા શું કામ કરવી?”

“બસ બસ, તું હાલ આ બધી ફિલસૂફીઓ બંધ કર.” આરોહીએ આરવને બે હાથ જોડ્યા. એણે આરવ તરફથી ધ્યાન હટાવ્યું અને બાજુની બેન્ચ પર બેઠેલી જલ્પા સાથે વાત ચાલુ કરી.

“એ જલ્પા, તારે પ્રેઝન્ટેશનની બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ? આપણે તો એક રૂમમાં છીએ તોય મેં તારું પ્રેઝન્ટેશન જોયું નથી.” આરોહીએ ચિંતાતુર અવાજે કહ્યું.

“હા આરોહી, મેં તૈયારીઓ તો કરી છે પણ મને એ અધૂરી લાગે છે. સ્ટેજ પર જઈ કોઈ સમસ્યા ના થય તો સારું છે. બાકી રંગરાજનસર અતિશય અઘરા પ્રશ્નો પૂછીને આપણને હેરાન કરી નાખશે.”

“જલ્પા ચાર, આપણે બંને સરખાં જ છીએ. મને પણ પ્રેઝન્ટેશનનો ડર લાગે છે. એક નોબેલ પ્રાઈઝવિજેતાને આપણે શું ફિઝિક્સ શીખવાડવાના હતાં!”

“હા ચાર...”

“અને સાયંતનની તૈયારીઓ થઈ ગઈ કે બાકી?”

“એ તો તું સાયંતનને જ પૂછને! મને શું ખબર?”

“એટલે મને એમ કે તમે લોકો... તું અને સાયંતન... સાથે છો તો એકબીજા સાથે વાતો શૉર કરતાં હશો...”

“હા, અમે વાતો શૉર કરીએ છીએ, પણ અમારા પ્રોજેક્ટસ બાબતની નહીં. કેમ તું અને આરવ ભણવાની જ બાબતો પર ચર્ચા કરો છો?” જલ્પા હસી પડી.

“અલી, શું કરું? જ્યારે તમારા માથે ભણેશરી પડ્યો હોય ત્યારે એવું જ થાય.” આરોહી અને જલ્પા સામસામી તાળીઓ આપી હસી પડ્યાં.

“બાકીના બધાને તૈયારીઓ થઈ ગઈ હશે કે કોઈ આપણા જેવું પણ હશે?” આરોહીએ પૂછ્યું.

“એ તો બાકીના બધાને ખબર. મને શું ખબર?” જલ્પાએ ખભા ઉલાળતાં કહ્યું.

“તો અલી, તને ખબર શું છે?”

આરોહી એકદમ જ પાછળની બેન્ચ તરફ ફરી.

“એ કાર્લ, તારે પ્રેઝન્ટેશનની તૈયારીઓ થઈ ગઈ?” આરોહીની બરાબર પાછળની બેન્ચ પર કાર્લ અને એમ્મા બેઠાં હતાં.

“એકદમ મસ્ત. મેં તો મારા પ્રેઝન્ટેશનની અફલાતૂન તૈયારી કરી છે.” કાર્લ આંખોમાં આવેલી ચમક સાથે આરોહી સામે જોઈને કહ્યું.

“સરસ કાર્લ. મારી શુભેચ્છાઓ...”

“આરોહી, તું આજે લેક્ચર પછી... મારી સાથે... કોફી...” કાર્લ અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યો.

“ના કાર્લ, સોરી, પણ હું આરવ સાથે જ કોફી પીવા જાઉં છું.” આરોહીએ વાતને એકદમ ટૂંકમાં પતાવી.

“અલી, પેલો કાર્લ તો મને લાઈનો મારે છે.” આરોહીએ સહેજ લાંબી થઈ જલ્પાના કાનમાં કહ્યું. જલ્પાએ હસતાં હસતાં એને તાળી આપી.

“એમ્મા, તારી તૈયારી કેવી છે? પૂરું થઈ ગયું બધું?” કાર્લની બાજુમાં બેઠેલી એમ્માને આરોહીએ પૂછ્યું.

“હા, મારી તૈયારીઓ થઈ ગઈ છે...” એમ્માએ કોમળ અવાજે કહ્યું.

“તને કાર્લે મદદ કરી કે જાતે જ બધું...?” કાર્લને સંભળાવવા હાથે કરીને આરોહીએ કહ્યું. જવાબમાં એમ્મા કશું બોલી નહીં.

“આરોહી...” આરવે આરોહીને ખૂણી મારી.

“શું છે?”

“તું શું કામ આખા ગામની પંચાત કરે છે? એ બધાં એમનું પ્રેઝન્ટેશન આપે ત્યારે જોઈ લેજેને! હાલ તારા પ્રોજેક્ટ પર ફોકસ કરને!” આરોહીની હરકતોથી અકળાયેલો આરવ બોલ્યો. આરોહી મોં ફુલાવીને બેસી ગઈ.

થોડી વારમાં ડૉ. રંગરાજન અને અન્ય બે પ્રોફેસર્સ વર્ગખંડમાં આવ્યા. પ્રોજેક્ટર પાસેથી ધાર્યું કામ લેવા માટે એક ઓપરેટર પણ એમની સાથે હતો. વારાફરતી બધા વિદ્યાર્થીઓનાં પ્રેઝન્ટેશન પૂર્ણ થયાં. ડર અનુભવી રહેલી આરોહીનું પ્રેઝન્ટેશન પણ એકંદરે સારું રહ્યું. પ્રેઝન્ટેશનના અંતે બધા વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાના પ્રોજેક્ટની તકનિકી વિગતો જાણી ગયાં હતાં. સમયયાત્રાના મૂળભૂત ખ્યાલો સાથે સંલગ્ન હોય તેવા વિષય પર માત્ર બે જ વિદ્યાર્થીઓએ પ્રોજેક્ટ તૈયાર કર્યો હતો. એક હતો આરવ અને બીજો હતો કાર્લ.

સાંજે સાડા પાંચ સુધીમાં બધાં કામ આટોપાઈ ગયાં. અનહદ તકનિકી વિગતોનો ભાર સહન કરીને બધાનાં મગજ ઊંકળતા ચરુ જેવાં થઈ ગયાં હતાં. થાકીને લોથ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ ઘર અને હોસ્ટેલ ભાણી રવાના થયા. આરવ અને આરોહી પણ થાકેલી ચાલે દરવાજા તરફ જઈ રહ્યાં હતાં.